

ԱՐԱՄ ԵՐԿԻՐԸ

ԱՐՏԱԿ ՄՈՎՍԻՍԵԱՆ

Ըստ Մովսէս Խորենացու՝ Հայկի ժառանգների տիրոյթները միասնական մէկ պետութեան մէջ միաւորեց Արամ Նահապետը, եւ նրա անունով էլ օտարները մեր երկիրը կոչեցին Արմենիա. այսինքն, հայոց ազգային աւանդութեան համաձայն, Արմենիա անուան հիմքը, նախաձեւը «Արամ»ն է: Շուամէրի եւ Աքադի արքայ Նարամ—Սինի (Ք.ա. ԻԳ. դար) հիւսիսային արշաւանքների մասին պատմող սկզբնաղբիւրներում գտնում ենք յիշատակուած Արամ կոչուող մի երկիր, որի վերաբերեալ տեղեկութիւնների տեղագրական քննութիւնը մեզ բերում է Հայկական Լեռնաշխարհ: Այդ երկրի մասին վկայող բնագրերը հրատարակուել են դարասկիզբին, սակայն, անհասկանալի պատճառներով (եւ զարմանալիօրէն) դուրս են մնացել հայագէտների ուշադրութիւնից: Զարմանալի եւ ցաւալի է նաեւ այն փաստը, որ Հայաստանի Հանրապետութեան մեծագոյն եւ մասնագիտական գրադարաններից՝ եւ ոչ մէկում չկան նշուած հրատարակութիւնները: Ուստի, մինչեւ նիւթի շարադրանքին անցնելը, մեր պարտքն ենք համարում նշել, որ ձեռքի տակ չունենալով սկզբնաղբիւրները՝ դրանց մասին տեղեկութիւնները քաղել ենք հիմնականում Ա. Քիֆիշինի «Հին չումէրների աշխարհագրական պատկերացումները Պատէսի Գուդէայի (Ք.ա. 2162—2137 թթ.) ժամանակաշրջանում» աշխատանքից²: Թէպէտ նման մօտեցումը, զուտ գիտական առումով, քննադատելի է՝ բայց եւ այնպէս՝ հարցի արծարծումը խիստ կարեւոր է: Հայաստանում սկզբնաղբիւրներ չունենալու պատճառով անհնարին է հարցի ուսումնասիրութեամբ զբաղուել գիտական պատշաճ մակարդակով: Բարձրացնելով հայագիտութեան համար կարեւոր այս հարցը՝ ակնկալում ենք որ նրա ըստ արժանւոյն լուծման գործում շատ մեծ կը լինի Սփիւռքի հայագէտների դերը, եթէ անգամ այն սահմանափակուի միայն արտասահմանից Հայաստան համապատասխան գրականութեան առաքմամբ:

* * *

Բաւականին շատ է գրուել Նարամ—Սինի մինչեւ Հայկական Լեռնաշխարհի հարաւ—արեւմտեան փէշերը հասնելու մասին: Յայտնի է Տիար-պեքիրի մօտ նրա թողած յաղթակոթողը, որը վնասուած վիճակում այժմ պահուում է Ստամբուլի Հին Արեւելքի Թանգարանում³: Մեզ են հասել մի շարք բնագրեր, որոնք փառաբանում են նրա ղէպի Հայկական Լեռնաշխարհի հարաւ—արեւմտեան չրջանները կատարած յաղթարշաւները⁴: Սրանք բաւականաչափ յայտնի են հայագիտութեանը: Ստորեւ բերում ենք այն տեղեկութիւնները, որոնք վերաբերում են Նարամ—Սինի ղէպի Հայկական Լեռնաշխարհի հարաւ—արեւելեան չրջանները կատարած արշաւանքներին, որոնք դուրս են մնացել հայագէտների ուշադրութիւնից:

Շումէրների պաշտամունքային կենտրոն Նիպուրում գտնուող Էնլիլ աստծոյ տաճարից գտնուած մի արձանագրութեան համաձայն Նարամ—Սինը պատերազմել է Արամ (Aram) եւ Ամ (Am) երկրների տիրակալ Հարշամատկի (Haršamatki) ղէմ, որի ընթացքում կործանել է Թիպար (Tibar) երկիրը⁵:

Մէկ այլ արձանագրութիւն պատմում է Սիմուրրում (Simurum) երկրի նկատմամբ նրա տարած յաղթանակի եւ Սիմուրրումի եւ Արամէի (Arame) տիրակալին գերեվարելու մասին⁶:

Նախ փորձենք ճշդել Թիպար երկրի տեղադրութիւնը, որը պէտք է որ գտնուած լինի Աքադից ղէպի Արամ եւ Ամ երկրներ տանող ճանապարհին: Միջագետքի արքաներից մէկը⁷ արձանագրել է, թէ ղէպի հիւսիս կատարած իր արշաւանքի եօթներորդ օրն ինքը հասել է Առափիսա, քսաներորդ օրն անցել է Զապ գետն ու նուաճել Թապրա (Tabra) եւ Ուրբիլում (Urbilum) երկրները⁸: Այս արձանագրութեան մէջ յայտնի են Առափիսան եւ Ուրբիլումը. երկուսն էլ գտնուել են Տիգրիսի արեւելեան կողմում, Ուրբիլումը (յետագայում՝ Արբելա, այժմ՝ էրբիլ) Մեծ եւ Փոքր Զապերի միջեւ է, իսկ Առափիսան՝ Փոքր Զապից հարաւ: Թիպար/Թապրա երկիրը նուաճուել է Առափիսայից եւ Փոքր Զապից յետոյ, Ուրբիլումի հետ, ինչը ցոյց է տալիս, որ այն գտնուել է երկու Զապերի միջեւ, վերջինիս հարեւանութեամբ⁹: Շարունակելով Աքադ—Թիպար/Թապրա (Tibar/Tabra) գիծը՝ դուրս ենք գալիս Արամ եւ Ամ երկրների հաւանական տարածաչրջանը՝ Վանայ լճից արեւելք եւ հարաւ—արեւելք, Ուրմիա լճից արեւմուտք ընկած չրջանները:

Երկրորդ արձանագրութեան մէջ խնդրոյ առարկայ երկիրը հանդէս է գալիս Սիմուրրում երկրի հետ նոյն տիրակալի իշխանութեան ներքոյ (ինչպէս առաջինում Ամի հետ): Դժուար է միանշանակ որակել երկու երկրների հանդէս գալը մէկ իշխանաւորի գլխաւորութեամբ. թերեւս կարելի է ենթադրել մէկի կողմից միւսի նուաճում, կամ, գուցէ, դա եղել է իւրօրինակ դաշինք, երբ երկուսի զօրքերը կռուել են նրանցից մէկի հրամանատարութեամբ, որին էլ միջագետեան բնագրերը կոչում են երկու երկրներ-

րի տիրակալ: Յամենայնդէպս՝ այս արձանագրութեան մէջ ուշագրաւն այն է, որ Նարամ—Սինը յաղթում է Սիմուրրում երկրին, բայց գերեզմարում է երկու երկրներին տիրակալին, իսկ Արամէ երկրի նուաճման մասին խօսք չկայ: Սիմուրրումը յիշատակում է հին արեւելեան այլ սկզբնաղբիւրների մէջ եւս եւ տեղադրում է Փոքր Չապի միջին հոսանքի շրջանում, ժամանակակից Ալթընքէօփրիւ հնավայրի տեղում¹⁰: Առաջին արձանագրութիւնից պարզել էինք Արամէի երկու Չապերի միջնատարածքից հիւսիս գտնուելը, մի բան որ անուղղակիօրէն վկայուած է այս արձանագրութեամբ եւս: Եթէ նուաճում է Սիմուրրումը, իսկ Արամէի նուաճման մասին խօսք չկայ, նշանակում է աքադական զօրքը չէ հասել Արամէ, այսինքն՝ այն աւելի հեռու (տուեալ դէպքում՝ հիւսիս) է եղել Աքադից՝ քան Սիմուրրումը:

Ամփոփելով տեղագրական համառօտ այս վերլուծութիւնը՝ ուրուագծենք Արամ/Արամէ երկրի հնարաւոր տեղը. այն է՝ երկու Չապերի միջնատարածքից հիւսիս, Ուրմիա լճից արեւմուտք, Վանայ լճից արեւելք եւ հարաւ—արեւելք ընկած տարածքը (տես՝ քարտէս Ա.):

Հնագոյն որեւէ երկրի տեղը ճշգրտութեամբ որոշելու անհնարինութեան դէպքում՝ հարկաւոր է լրացուցիչ տուեալներ փնտռել յետագայ ժամանակաշրջանների սկզբնաղբիւրներում: Նոյնպիսի մօտեցում է պահանջում Արամ/Արամէ երկրի պարագայում:

Մեր պարզած տարածաշրջանում է գտնուել Սարգոն Աշուրացու (Ք.ա. ԺԹ. դար) կողմից յիշուող Սիմէսեան Արմանին¹²: Այն թուարկուած է որպէս Աշուրի վեց մարզերից մէկը: Սիմէսին¹³ տեղադրում է Վանայ լճից հարաւ—արեւելք, ասորաւ—բաբելական սեպագրերի նշած Կիրրուրի երկրի հարեւանութեամբ, որը նոյնացւում է Աշխափաղայի Կրերեաց լեռնանցքի եւ Թովմա Արծրունու յիշատակած Կրերեաց գաւառի հետ եւ զբաղեցնում է Մեծ Չապի վտակ Լեւին Սուրի հովիտը¹⁴: Ք.ա. Թ. դարում Ասորեստանի արքայ Սալմանասար Գ-ը Հայկական Լեռնաշխարհում յիշատակում է Արամալի¹⁵ երկիրը: Ըստ արձանագրութեան՝ նրա զօրքը դուրս է եկել Արծաշքու (Արգաշքու) քաղաքից, հասել Երիտիա լեռանը, հոն թողել յուշակոթող, եւ ապա մուտք գործել Արամալի: Արամալիից դուրս գալով՝ զօրքը մտնում է Զանգիունա, ելնում է այնտեղից «Նայիրի երկրի ծովի» ափ¹⁶, եւ Գիլգան(ու) երկրով շարունակում ճանապարհը¹⁷: Արծաշքուն Արամ արքայի յայտնի մայրաքաղաքն է եւ նոյնացւում է Արճէշի կամ Արծկէի հետ¹⁸: Երիտիա լեռան տեղադրութիւնը հաստատ որոշուած չէ: Արծաշքուն Արծկէի հետ նոյնացման դէպքում՝ այն համադրելի է Սիփան լեռան հետ, իսկ Արճէշի հետ նոյնացման դէպքում՝ լեռը պէտք է տեղադրել նրանից արեւելք կամ հարաւ—արեւելք: Երկու դէպքում էլ մեր խնդրի համար էականն այն է, որ Արամալիի սահմանները տարածուել են

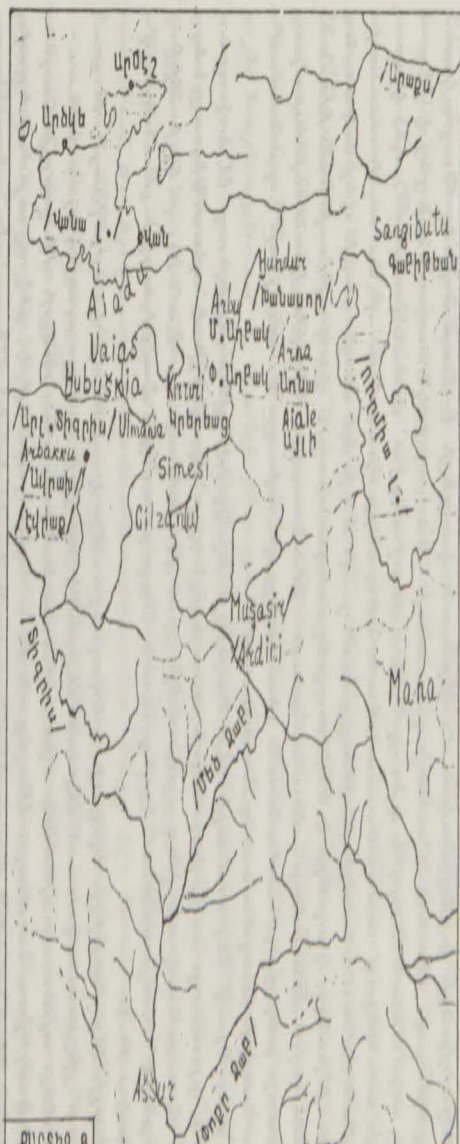
մինչեւ Վանայ լճի հիւսիս—արեւելեան ափերը: Զանգիունայի տեղն անորոշ է¹⁹, ինչը հնարաւորութիւն չի տալիս որոշելու Վանայ լճի ափ ասորեստանեան զօրքի դուրս գալու տեղը: Լճափից հեռանալով՝ զօրքը մտնում է Գիլգան(ու): Ըստ Աշուրնաժիրպալ Բ-ի թողած գրաւոր աղբիւրների՝ ինքը Գիլգան(ու)ի հարկը ստացել է Կերրուրի եւ Զամուա երկրներում, իսկ Սալմանասար Գ-ի արձանագրութիւններում Գիլգան(ու)ն յիշուում է խուբուշքիայի²⁰, Ուլմանիայի²¹ եւ Մուծածիրի²² հարեւանութեամբ՝ Վանայ լճից Աշուր տանող ճանապարհին²³. Հետեւապէս այն պէտք է տեղադրել Մեծ Շապի աւազանի կենտրոնական շրջանում խուբուշքիայի եւ Մուծածիրի միջեւ²⁴:

Նոյն երկիրը Արմարիլի անուանածեւով յիշատակուած է Սարգոն Բ-ի արձանագրութիւններում եւ նրան ուղղուած հետախուզական մի զեկուցագրում: Բ.ա. 714 թուին դէպի Վանի թագաւորութիւն կատարած նրա արշաւանքի նկարագրութեան մէջ Արմարիլին յիշուում է Սանգիրութու երկրից յետոյ եւ Ուիգուկու լեռից ու Այատու երկրից առաջ²⁵: Սանկիրութուն համադրուում է Մեծ Հայքի Վասպուրական նահանգի Գաբիթեան գաւառի հետ, որը գրաւում էր Ուրմիա լճից հիւսիս եւ հիւսիս—արեւելք ընկած լայնարձակ մի շրջան²⁶: Ելնելով նրա մարմարով հարուստ լինելու հանգամանքից, Կ.Ֆ. Լեհման—Հաուպտը Ուիգուկու լեռը նոյնացնում է Վան քաղաքի մօտ գտնուող Զմզմբ Ծաղ քարաժայռի հետ²⁷: Այատուն ընդգրկել է Վանայ լճի հարաւային եւ հարաւ—արեւելեան մերձափնեայ շրջանը, արեւելքում թերեւս հասնելով մինչեւ Վան քաղաքի մօտակայքը (Ուիգուկու լեռը)²⁸: Եւ վերջապէս՝ Սարգոն Բ-ին յղուած հետախուզական զեկուցագրում քննուող երկիրը նշուում է Ուէսի/Ուալասի հետ միասին, իսկ վերջինս տեղաւորուում է Վանայ լճից հարաւ՝ Այաբուլի եւ խուբուշքիայի միջեւ²⁹:

Հարկ է նշել, որ գրաւոր աղբիւրները պահպանել են քննուող երկրի ինը բերդաքաղաքների անունները՝ Բուբուզի, խանդուր, Այալէ, Ծինիշպալա, Արնա, Ծինունակ, Շարնա, Արբու եւ Բիար, որոնցից մի քանիսը կարելի է համադրել նշուած տարածքում յետագայ ժամանակներում յիշուող տեղանունների հետ³⁰:

Այալէն համադրելի է Աշխաթհադնյուում յիշուող Պարսկահայք նահանգի առաջին գաւառ Այլիի հետ³¹: Արբուն կարելի է նոյնացնել Աշուրնաժիրպալ Բ-ի յիշատակած Արուբէ բնակավայրի հետ, որը գտնուել է մեզ յայտնի Կիրրուրիի հարեւանութեամբ³²: Արբուն իր տեղադրութեամբ համընկնում է Աղբակի (Մեծ եւ Փոքր Աղբակ գաւառների) տարածքի հետ եւ չի բացառուում որ վերջինիս անունը ծագած լինի Արբու—Ալբա—Աղբակ ճանապարհով: Հնարաւոր է նաեւ, որ Արբա/Արուբէն իր անունը թողած լինի նոյն գաւառում յիշուող Արբեանոս քաղաքին³³: Երկու դէպքում էլ

Ներկայացված է քննվող տարածաշրջանի պատկերի Ք.ա.
23-րդ դարում /ըստ սեպագիր սկզբնաղբյուրների/:
Լափնաառերով Նշված են Ք.ա. 3-րդ հազարամյակի տեղա-
նունները: Ժամանակակից անունները զրկված են հայերեն՝
վաղաքներում:

Musaşir /Arđini/ - Արդենասանյան և Կանի թագավորության սեպագրերում հիշվող տեղանուններ
Գաբիթան - Միջնադարյան Հայաստանի տեղանուններ
/Արաքս/ - ժամանակակից տեղանուններ

Արբուհն տեղադրելի է Աղբակում: Արնան կարելի է համադրել Պարսկահայքի հինգերորդ՝ Առնա/Ըռնայ գաւառի հետ, որի կենտրոնն եղել է Առնայ վանքը, այժմեան Դերիկ գիւղը³⁴: Եւ վերջապէս՝ Խունդուրը³⁵, որ, կըրկին հաշուի առնելով ասորեստանեան սեպագրերով ա—ի եւ ո—ի ու—ով փոխարինման, ժամանակի ընթացքում դ—ի ձ—ի եւ ձ—ի—ս—ի վերածման հնարաւորութիւնը, կարելի է ենթադրել տեղանունան փոփոխութիւն իրանդուր—իւանձուր—իւանձուր—իւանասուր/ իւանասուր հերթականութեամբ: Իսկ իւանասուր բերդը, համանուն լեռնանցքը, գիւղը եւ դաշտը³⁶ գտնուում են Պարսկահայքի Սալմաստ գաւառում³⁷:

Ի մի բերելով Արամալի/Արմարիլի երկրին վերաբերող Ասորա—բաբելական գրաւոր աղբիւրների տուեալները՝ կարելի է պատկերացնել այդ երկրի հաւանական ընդգրկումը. դա Ուրմիոյ եւ Վանայ լճերի միջնատարածքն է՝ հարաւում երիզուած Կորդուաց (Հաքիարի) լեռներով (տես՝ քարտէս Բ.):

Արամալի/Արմարիլի երկրի տեղորոշումը կարելու է ոչ միայն Ք.ա. ԺԳ. դարում յիշատակուած Արամ/Արամէ երկրի տեղը պարզելու առումով՝ այլեւ մեր պատմութեան միւս ժամանակաշրջանների մի շարք հարցեր ճիշդ ընկալելու համար: Սարգոն Բ.ն հաղորդում է, թէ «չարժուելով դէպի Արբուհ՝ Ուրսայի»³⁸ հայրական տուն եւ [դէպի] Բիար՝ իշտարտուրիի³⁹ քաղաքը գնացի, դրանց շրջակայքի եօթ բնակավայրերը, որտեղ բնակուած էին նրա եղբայրները՝ նրա թագաւորական սերմը [եւ որտեղ] պաշտպանութիւնն ուժեղ էր, այդ քաղաքները աւերեցի...»⁴⁰: Այսինքն՝ Արամալի/Արմարիլին տիրոյթն էր արքայական տոհմի: Յետագայում նրա անունը փոխարինուեց պահլաւական ծագում ունեցող Վասպուրական⁴¹ անուամբ, որը միանգամայն համապատասխանում էր նախկինում նրա ունեցած նշանակութեանը: Ուշագրաւ է Արբուհի, որը հնարաւոր է տեղադրել Աղբակում (Արեբանոս քաղաք) կամ նոյնացնել վերջինիս հետ (Արբուհ—Ալբա—Աղբակ)՝ Ռուսայի «հայրական տուն» կոչուելը եւ շրջակայ բնակավայրերի՝ որոնց համար եւս ենթադրելի է Աղբակի սահմաններում գտնուելը՝ արքայական տոհմի միւս ներկայացուցիչներին պատկանելը: Եթէ ճիշդ է մեր տեղադրութիւնը եւ եթէ ասուածին աւելացնենք որ Աղբակը, իր Ադամակերտ կենտրոնով, եղել է Արծրունեաց տոհմի ժառանգական ոստանը՝ կարելի է ենթադրել որ այդ տոհմը Վանի թագաւորութեան արքայական ուղիղ ժառանգորդն է⁴², ինչով էլ նաեւ կարելի է բացատրել այդ տոհմի ներկայացուցիչների արքայական գահի նկատմամբ ունեցած յաւակնութիւնները:

Բայց սա՝ ի միջի այլոց:

Իսկ հիմա, երբ որոշուած է Արամ երկրի տեղը՝ վերադառնանք Ք.ա. Գ. հազարամեակ՝ հնարաւորութեան սահմաններում ճշդելու համար նրա

հետ յիշուող Ամ երկրի տեղադրութիւնը: Ա. Քիֆիչինը փորձում է այն նոյնացնել Ումանում երկրի հետ՝ Ամ—Ումանում կապը համեմատելով Արամ—Արմանումի հետ: Ումանումը յիշուում է Գողգէայի Ք.ա. ԻԲ. դարի արձանագրութիւններում. «Ումանումից [եւ] Մենուա լեռներից... հսկայ քարաբեկորներ բերուեցին»⁴³: Ա. Քիֆիչինը չի փորձում կոնկրետացնել Ամ/Ումանումի տեղը⁴⁴, իսկ բաւարարւում է Մենուա անունը Վանի թագաւորութեան յայտնի արքայ Մենուայի (Ք.ա. 810—786) անուան հետ համեմատելով⁴⁵: Եղիա Քասունին, որի մօտ Մենուան կը նշուի որպէս Մինի՝ այն նոյնացնում է Վանի թագաւորութեան ժամանակակից եւ նրա հարեւան Մանա երկրի եւ Երեմիայի Մարգարէութեան (ԾԱ., 27) Մինի թագաւորութեան հետ⁴⁶: Մանա երկիրը տեղադրւում է Ուրմիա լճի հարաւակողմում, եւ Ամ—Ումանում նոյնացման ճիշդ լինելու դէպքում՝ Ամը կարելի է տեղադրել Արամ/Արամայիի եւ Մանայի միջեւ՝ Պարսկահայքի հարաւում եւ երկուսի հարեւանութեամբ, ինչը կը համապատասխանէ թէ՛ Նարամ—Սինի եւ թէ՛ Գողգէայի արձանագրութիւնների տուեալներին:

Վերջացնելուց առաջ նշենք մի կարեւոր եւ նուրբ հարց եւս, որի անտեսումը կամ բացթողումը կարող է մոլորութեան պատճառ դառնալ: Աքադական աղբիւրների Արմանի եւ Էբլայի բնագրերի Արմի երկրի տեղադրութեան հարցում գիտնականները բաժանուած են հիմնականում երկու խմբի: Մի խումբն այդ երկիրը տեղադրում է Հայկական Լեռնաշխարհի հարաւ—արեւմուտքում եւ յանձին դրա տեսնում է Արմենիա անուան հնագոյն յիշատակումը, միւս խումբը այն տեղադրելով Սիրիայում՝ այն կապում է արամէացիների հետ: Նոյնը կարող է վիճակուել եւ Արամ երկրին, մանաւանդ որ նրա անունը ճշգրտէն համընկնում է թէ՛ Հին Կտակարանի Արամ Նահապետի եւ թէ՛ հայոց Արամ Նահապետի անուանը: Տեղադրելով երկիրը ապագայ Մեծ Հայքի Վասպուրական եւ Պարսկահայք նահանգների տարածքում՝ անհրաժեշտ է ընդգծել որ արամէացիները առաջին անգամ Հայկական Լեռնաշխարհի հարաւ—արեւմտեան սահմաններում յիշուում են Ք.ա. ԺԴ. դարի վերջերին, ընդ որում՝ նրանք այնտեղ հաստատուել էին նոյն դարի կէսերին՝ Բաբելոնից արեւմուտք ընկած տարածքներից գաղթելով հիւսիս⁴⁷: Հետեւաբար ո՛չ փաստական եւ ոչ էլ տրամաբանական որեւէ հիմք կայ կարծելու, որ Ք.ա. ԺԳ. դարում արամէացիների անունով կարող էր կոչուել Հայկական Լեռնաշխարհի որեւէ չրջան⁴⁸: Ընդհակառակը՝ կարող ենք միանգամայն համոզուած լինել, որ մենք գործ ունենք Արմենիա երկրի հնագոյն յիշատակութեան հետ, որը ճիշդ եւ ճիշդ համընկնում է հայոց անուանադիր նախնի Արամի անուանը⁴⁹: Այն պէտք է դիտել մինչ—երուանդունեաց չրջանի Հայկական Լեռնաշխարհում յիշուած «ար(ա)մ» հիմքով տեղանունների հետ մի ընդհանուր համակարգում⁵⁰: Սա հարց է, որի վրայ պէտք է հրաւիրուի արեւելագէտ—

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Ինչպիսիք են ՀՀ Ազգային, ՀՀ ԳԱԱ Ֆունտամենտալ, Պատմութեան եւ Արեւելագիտութեան Ինստիտուտների մասնագիտացած գրադարանները եւ Մատենադարանը:
2. Տես՝ Ա. Քիֆիշին, «Հին շումերների աշխարհագրական պատկերացումները Պատեսի Գուդեայի (Ք.ա. 2162–2137թթ.) ժամանակաշրջանում», *Պաղեստինեան Ժողովածու*, պրակ քի 13/76, Լեւոնկրատ, 1965 (ռուսերէն):
3. Այս մասին տես՝ G.A. Barton, *The Royal Inscriptions of Sumer and Akkad*, New Haven/London, 1929, p. 141: Հմտ. Մարտիրոս Ս. Գալուքեան, *Արմէն եւ Հայ Անունների Ծագումը եւ Ուրարտուն*, Պէյրութ, 1973, էջ 16–17:
4. Այս արձանագրութիւնները ի մի են բերուած Գալուքեանի վերոնշեալ աշխատութեան մէջ. տես՝ Գալուքեան, էջ 7–32: Դրանց վերաբերեալ յայտնուած տեսակէտների մասին մեր յօդուածը տես՝ Արտակ Մովսիսեան, «Արմանի–Արմի Երկիրը ըստ աքադական եւ երկայական աղբիւրների», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*, հտ. ԺԳ., Պէյրութ, 1993, էջ 113–127:
5. Տես՝ F. Thureau-Dangin, "Une inscription de Naram-Sin," *Revue d'Assyriologie et d'Archéologie Oriental*, t. VIII, Paris, 1911, p. 199–201. (Ըստ՝ Ա. Քիֆիշինի): Յետայսմ՝ RA:
6. J.-R. Kupper, *Les nomades en Mesopotamie au temps des rois de Mari*, Paris, 1957, p. 112–113. Քուփերը յղում է Ի.ճ. Կելպին. տես՝ MAD, I, n. 217, p. 110 եւ no. 220, p. 111–112. (Ըստ՝ Ա. Քիֆիշինի):
7. Հնարատր է Շուլգի արքան՝ Ք.ա. ԻԱ. դարում:
8. H. de Genouillac, "Ancienne stèle de victoire", RA, t. VII, Paris, 1909, p. 152 (Ըստ՝ Ա. Քիֆիշինի):
9. Ա. Քիֆիշինը հաղորդում է, որ Հ. տը Ժենույեաքը փորձում է կապել Թուպրա լեռները յունական Τάξις/νρος–Τάπονρρα– ի հետ եւ զուգահեռներ փնտրում Մարաստանում: Թապարիի իշխանի անունն է Սաթար–Էշու (Satar-Esu), որը համեմատելի է հնդեւրոպական Քշաթրայի (Kvatra) հետ: Տես՝ Քիֆիշին, էջ 66. յղում է RA, VII, p. 154:
10. *Հին Արեւելքի Պատմութիւն*, մաս 1, *Միջագետք*, Մոսկուա, 1988, էջ 288 (ռուսերէն):
11. Հայագիտութեան մէջ շրջանառութեան մէջ են մտել Սարկոն Աշուրացու գահակալման հին թուագրութեամբ ընդունուած տարեթուերը՝ Ք.ա. 1980–1948, որ ժամանակին գործածել էր Ադունը: Տես՝ Նիկողայոս Ադուն, *Հայաստանի Պատմութիւն*, Երեւան, 1971, էջ 24: Նոր եւ այժմ ընդհանուր ճանաչում գտած թուագրութեան համաձայն մա գահակալել է Ք.ա. ԺԹ. դարի կէսերին: Տես՝ Է. Պիքըրմէն, *Հին Աշխարհի Ժամանակագրութիւն*, Մոսկուա, 1975, էջ 186 (ռուսերէն):
12. Տես՝ Ադուն, էջ 24–25:
13. Լեռնանցք է եւ երկիր:
14. Ն.Վ. Յարութիւնեան, *Ուրարտուի Տոպոնոմիկան*, Երեւան, 1985, էջ 111–112 (ռուսերէն). տես նաեւ յղուած գրականութիւնը: Ս.Տ. Երեմեան, *Հայաստանը Ըստ «Աշխարհացոյց»ի*, Երեւան, 1963, էջ 61: Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, *Պատմութիւն Տանն Արծրունեաց*, Երեւան, 1985, էջ 400–401, 527, եւ *Ժանօք*. 263: Սիմէսեան Արմանիի տեղադրութեան մասին տես՝ Մովսիսեան, էջ 112–127:

15. Վանի թագաւորութեան տեղանուններուն շատ յայտնի են -լի/-լէ եւ -րի/-րէ տեղանունացոյց վերջաւորութիւնները, որոնք անջատելով Արամալի/Արմարիլի տեղանունից՝ կը ստանանք Ար/ա/մա:
16. Իմա՝ Վանայ լճի:
17. Ի.Մ. Տիակոնով, «Ասորա-քաբելական աղբիւրները Ուրարտուի պատմութեան մասին», **Հին Պապմութեան Լրաբեր**, քիւ 2-4, Մոսկուա, 1951, 27 (II, 54) (ռուսերէն):
18. Տես՝ Յարութիւնեան, էջ 34-35:
19. Նոյն, էջ 78-79:
20. Խուրուշքիան գտնուել է Վանայ լճից հարաւ, Արեւելեան Տիգրիսի (Բոհտան Սու) հովտում: Տես՝ Յարութիւնեան, էջ 231-232:
21. Ուլմանիան (Էլամունիա, Ալամուն) ասորա-քաբելական աղբիւրներուն յիշում է Կիրրուրի, սիմէսցիների եւ այլ երկրների հարեւանութեամբ, համադրում է ժամանակակից Ուլման/Օլաման բնակավայրի ու աւերուած բերդի հետ Արեւելեան Տիգրիսի Շատախ վտակի վերին հոսանքի եւ ակունքների շրջանում: Տես՝ Յարութիւնեան, էջ 18, 206 եւ 253: Այն, իր տարբերակներով, թերեւ կարելի է համարել Սիմէսեան Արմանիի յետագայ յիշատակութիւնը՝ հաշուի առնելով ասորեստանեան սեպագրերում ա-ի փոխարինումը ու-ի եւ ր-լ- հերթագայութեան հնարաւորութիւնը:
22. Մուծածիբը (Մուսասիբ) տեղադրում է Ուրմիա լճից հարաւ-արեւմուտք, Մեծ Ջապի ձախափնեայ հովտում, ժամանակակից Ռեւանդուզ եւ Սիւեկան քաղաքների շրջանում, եւ ենթադրում է, որ իր անունն է թողել այժմեան Մուճեսիբ բնակավայրին: Տես՝ Յարութիւնեան, էջ 144-145:
23. **Հայ Ժողովրդի Պապմութեան Քրեպոմապիա**, հտ. 1, Երեւան, 1981, էջ 22: Ասորա-քաբելական արձանագրութիւնների թարգմանութիւնը՝ Հ.Մ. Աւետիսեանի: Այսուհետեւ՝ ՀԺՊԲ:
24. Նշուած բոլոր փաստերն օգտագործելուց յետոյ՝ Ն.Վ. Յարութիւնեանը անհասկանալիօրէն Գիլգան(ու) երկիրը տեղադրում է Ուրմիա լճի արեւմտեան առափնեայ շրջանում, ինչը հակասում է փաստերի տրամաբանութեան եւ ընդունելի չէ:
25. ՀԺՊԲ, էջ 31-32:
26. Տես՝ Երեմեան, էջ 46:
27. C.F. Lehmann-Haupt, *Armenien einst und Jetzt; Reisen und Forschungen. II, Aufchalischer und griechischer Spur im Turkischen Ostarmenien, in Nordassyrien und von grossen Zab zum Schwarzen Meer*, 1, Berlin/Leipzig, 1926. s. 320.
28. Յարութիւնեան, էջ 15-16:
29. Նոյն, էջ 38, 193-194:
30. Նշենք, որ Արամալի/Արմարիլին Վանայ լճի հիւսիսում եւ հիւսիս-արեւելեան շրջաններում տեղադրողները առաջարկել են այս բերդաքաղաքների իրենց տեղորոշումը, սակայն մենք ընդունելի չհամարելով երկրի մման տեղորոշումը ընդհանրապէս՝ չենք անդրադառնայ նրա առանձին բնակավայրերի վերաբերեալ յայտնուած կարծիքներին:
31. Երեմեան, էջ 35:
32. Յարութիւնեան, էջ 42:
33. Երեմեան, էջ 39: Ըստ Երեմեանի՝ Արեբանոս անունը պէտք է որ կապուի Վանի թագաւորութեան դիցուհի Արուբանայի (գերագոյն աստուծոյ կինը) սրբավայրի հետ, որի տեղում յետագայում կառուցուել է Ս. Բարթոլիմէոս վանքը:
34. Երեմեան, էջ 53:
35. Անհրաժեշտ է չփոթել Վերին Խումդուրնայի եւ Ներքին Խումդուրնայի հետ, որոնք բուարկուած են Սանգիբուրու երկրի ամրացուած քաղաքների շարքում եւ տեղադրում

- են Ուրմիոյ լճից հիսիս-արեւելք: Տես՝ Յարութիւնեան, էջ 233:
36. Այստեղ է տեղի ունեցել 1896 թուի Խանասորի յայտնի մարտը:
37. Թ.Խ. Յակոբեան, Ստ. Տ. Մելիք-Բախշեան, Յ.Խ. Բարսեղեան, *Հայաստանի եւ Յարակից Շրջանների Տեղանունների Բառարան*, հտ. 2, Երեւան, 1988, էջ 643: Ի դէպ՝ Խանասոր անունը վկայում է Խանասոր եւ Խանեսոր տարբերակներով: Տես՝ նոյն:
38. Ասորեստանեան սեպագրերում՝ Ռուսա անունը:
39. Մարդուրի:
40. ՀԺՊԶ, էջ 31–32:
41. Վասպուր՝ «ազնուական»: Պահլավերէն Vaspurakan՝ «Սասանեան պետութեան ազնուականների բարձրագոյն դասակարգը կամ ամենից ազնուական եօթը ընտանիքների անդամները»: Այս մասին տես՝ Հր. Աճառեան, *Հայերէն Արմաշական Բառարան*, հտ. Դ., Երեւան, 1979, էջ 310. ս. 2.
42. Խորենացին Արծրունիներին համարում է արքայական ծագում ունեցող՝ միայն թէ սերած Ասորեստանի արքայ Սենեքերիմի հայրասպան որդիներից: Տես՝ Մովսէս Խորենացի, *Պապմութիւն Հայոց*, Երեւան, 1968, Գիրք Ա., գլ. ԻԳ.: Ինչպէս Բագրատունիների ծագման հարցում՝ այստեղ եւս վրիպել է Պատմահայրը: Դա բաւականին հանգամանալի կերպով ցոյց է տրուած Ե. Բարխուդարեանի «Հայկական Արծրունի նախարարական տոհմի ուրարտական ծագումը» յօդուածում, որին համար տես՝ *Հեփազգութիւններ Արեւելքի Ժողովուրդների Պապմութեան եւ Մշակոյթի Մասին*, (Յօդուածների ժողովածու՝ ի պատիւ ակադեմիկոս Ի.Ա. Օրբելու), Մոսկուա/Լենինկրատ, 1960, էջ 23–33 (ռուսերէն): Հոս՝ ի մի են բերուած Արծրունիների ծագման մասին միւս տեսակէտները եւս: Յօդուածագիրը, ըստ ասորա-բաբելական սկզբնաղբիրների, բերում է Սենեքերիմ արքայի սպանութեան ժամանակը Ք.ա. 881 թուի Նոյեմբեր–Դեկտեմբերին, եւ մատնացոյց անում դրանից շուրջ 120 տարի առաջ՝ Թ. դարի վերջին փորագրուած Մեերի Դրան արձանագրութեան մէջ յիշուող Արծրունիին (ճշգրտուած ընթերցումն է Արծունիունէ, տես՝ ՀԺՊԶ, էջ 45) քաղաքանունն ու Արծիբեղիին դիցանունը, որոնք կարելի է կապել Արծրունեաց տոհմի հետ: Ս. Բարխուդարեանը փորձում է Արբակ գաւառանունը համադրել ասորեստանեան աղբիրներում վկայուած Արբակկու երկրանունը, ինչը, սակայն բնութիւն չի բռնում, քանզի Արբակկուն տեղադրում է Վանայ լճից հարաւ՝ Արեւելեան Տիգրիսի վտակ Սինեբեթի արեւմտեան ափին եւ նոյնացում է ժամանակակից Աւախ/Էւրաքի հետ: Տես՝ Յարութիւնեան, էջ 32. տես նաեւ՝ քարտէս, Բ.:
- Արծրունիների հնդեւրոպական–հայկական ծագման մասին կարող է վկայել նրանց տոհմանունը: Այն բաղկացած է երեք բաղադրիչից՝ Արծ–ը ունի: Վերջինը՝ ունի–ն՝ տոհմանունան յայտնի ցուցիչ է: *Արծ*–ը բնիկ հայկական արմատ է, որը ծագում է *ar(e)g նախածեւից եւ նշանակում է «սպիտակ, փայլուն», այտեղից էլ՝ «արծաթ, արծնեմ, արծարծեմ» բառերը: Տես՝ Գ.Զ. Զահուկեան, *Հայոց Լեզուի Պապմութիւն–Նախագրային Շրջան*, Երեւան, 1987, էջ 56–57: –ըն հին հայերէնի վերջածանցներից է եւ ծագում է հնդեւրոպական ու վաղնջահայերէնի – *(e)ro, – *(e)ra ձեւից, եւ «հնդեւրոպական լեզուում կազմում է ածականներ, որոնք մասամբ գոյականացել են»: Տես՝ նոյն, էջ 234: «Արծը»– կը նշանակէ «փայլուն, լուսատու», թերեւս նաեւ՝ «սպիտակափայլ, լուսափայլ», որը շատ կը պատշաճէր արքայական տոհմանունան հիմքին, մանաւանդ երբ ի նկատի ունենանք արքայական իշխանութեան աստուածային ծագման մասին պատկերացումը հին աշխարհում եւ Վանի թագաւորութեան մայրաքաղաք Տուշպայի արեւի աստուած Շիվինի պաշտամունքի կենտրոն լինելը:
43. Քիֆիշին, էջ 65:
44. Ա. Քիֆիշինը Արամ եւ Ամ երկրները նոյնացնում է Նարամ–Սինի յիշատակած Արմանիին հետ եւ կապում Ք.ա. առաջին հազարամեակի սեպագիր բնագրերի Արմէ երկ-

րին հետ, որը տեղադրում է Տիգրիսի վերին հոսանքի եւ Վանայ լճի շրջանում: Տես՝ նոյն, էջ 65–66:

45. Նոյն, էջ 66–67: Նոյն տեղում նա կապում է Արամ երկրի եւ Վանի թագաւորութեան արքայ Արամի անունները, իսկ Արամ եւ Ամ երկրների տիրակալ Խարշամատկիի անունն առաջին բաղադրիչը՝ Խարշի երկրանունն (Ք.ա. Գ. հազարամեակ) հետ: Քիֆիշինը բնակարարում է միայն նշելով այդ երկրի Միմուրքումից հիւսիս գտնուելը: Այս մասին տես՝ նոյն, էջ 69: Մեր կողմից աւելացնենք, որ, մեծ հաւանականութեամբ, յիշեալ տեղանունը կարելի է նոյնացնել Աշուրբանիպալի յիշատակած Խարսի լեռնանունն եւ Արգիշտի Ա.ի Խորխոռեան տարեգրութեան մէջ յիշուող Արսիթա երկրանունն հետ: Երկուսն էլ տեղադրում են Ուրմիա լճից հարաւ՝ Մուծածիլի, Մանայի եւ Ասորեստանի միջեւ: Տես՝ Յարութիւնեան, էջ 40–41. ՀԺՊԸ, էջ 61–68, եւ **Ժաննա**. 30: Վանի թագաւորութեան բնագրերի թարգմանութիւնն ու ծանօթագրութիւնները՝ Հ.Հ. Գարակէօզեանի:
46. Ե. Քասունի, **Նախահայկական Հայաստան**, Պէյրութ, 1950, էջ 32:
47. Հ.Մ. Աւետիսեան, «Հնագոյն տեղեկութիւններ Հիւսիսային Միջագետքում եւ Հայկական Լեռնաշխարհում արամեական ցեղերի տարածման մասին», **Պալմա-Բանասիրական Հանդէս**, 1984, քիւ 3, Երեւան, էջ 37–44 (տուտերեն):
48. Ա. Քիֆիշինը հաղորդում է, որ Ֆ. Թիւրօ-Դանգէնը ոչ մի կապ չի տեսնում Արամ եւ Ամ երկրների ու արամեացիների ցեղանունն միջեւ, որի հետ համաձայն չէ Դ.–Ռ. Քուփերը: Քիֆիշինը եւս միանգամայն տարբեր է համարում դրանք, Արամը համարելով Հայաստանի հնագոյն անուանումներից մէկը: Տես՝ Քիֆիշին, էջ 66:
49. Խորենացին հաստատում է, թէ «Արամի մասին պատմում են, թէ շատ քաջագործութիւններ է կատարել յաղթական պատերազմներում եւ ընդարձակել է Հայաստանի սահմանները բոլոր կողմերից, որի անունով էլ բոլոր ազգերը կոչում են մեր երկիրը...»: Տես՝ Խորենացի, Գիրք Ա. Գլ. ԺԲ.:
50. Արմենիա անուան հնագոյն 15 յիշատակութիւններ են հաւաքուած Գավուքճեանի կողմից: Տես՝ Martiros Kavoukjian, *Armenia, Subartu and Sumer*, Montreal, 1987, pp. 1–2 ff. Տես նաեւ նոյնին հայերէնը, Մարտիրոս Գավուքճեան, **Արմենիա, Սուբարտու եւ Սումեր–Հնդեւրոպական Հայրենիքը եւ Հին Միջագետքը**, Պէյրութ, 1988, էջ 15–16 եւ յետոյ: Ար(ա)մ հիմքով տեղանունների ի մի բերման փորձ է արուած մեր յիշուած յօդուածում, որի համար տես՝ **Ժաննա**. քիւ 4: Այդ հիմքով տեղանունների համապարփակ ուսումնասիրութիւնը, սակայն, մնում է ապագայի խնդիր:

Ա.Մ.

THE COUNTRY CALLED ARAM

(Summary)

ARTAK MOVSISIAN

According to Moses of Khoren, the Father of Armenian History, Aram, the first mentioned Armenian patriarch, unified all the lands of Haik's inheritors and founded the first united Armenia: this is why foreigners called the new country Armenia, after his name. Whatever the fact, Assyrian, Babylonian, Urartian, Sumerian, Akkadian and Mari inscriptions mention Am, Aram, Arame, Umanum, Armarili and Aramali, which in the long run of analysis amount to the same meaning — Armenia, and when located on land, all come to occupy almost the same region between the lakes of Urmya and Van and directly correspond to that Armenian area which was later to be known as Vaspourakan.

A meticulous analysis of the Assyro-Babylonian, as well as of the Urartian and other inscriptions found and unearthed from various places trampled by the imperial victorious armies of the past reveal the congruancy of this region to that of Van, later Vaspourakan, which was the Royal Hereditary Domain of the Arzrunis of Armenian history. In fact, Vaspourakan being a derivation of "vaspour", a Parthean word meaning "noble", indicates that particular region of land which, according to various inscriptions and the information handed to the latest generations by Thovma Arzruni, the historian of the Arzruni Dynasty of the Armenian rulers, was the Royal Inheritance and Domain, that is the Hayrakan Toon, the Paternal Home, which means "hereditary domain."

After making a minute use of different inscriptions and informations, the author finds that the country called Aram/Arame is to be located to the north of the land between Greater and Lesser Zabs, the two tributaries of the Tigris river, on the west of the lake of Urmya, and on the east and southeast of the lake of Van, while that which is called Aramali/Aramarili is to be located between the lakes of Urmya and Van having the Korduk mountains (now Hekiari) to the south. A closer look at the topographic maps of these two separately named yet belonging to the same area will prove the identity of the two regions, though called by different names in the various inscriptions of Naram-Sin, Sargon I and Sargon II, Salmanassar III, Asumazirbal, Rusa, Menua, and in a host of Sumerian, Mari and Eblayan inscriptions, thus irrefutably proving that countries called Aram, Arame, Am, Armani, Aramali, Aramarili, Armanum, Umanum and Mana (=Minni) are the same and one, historically are the appellations of the same region given by different peoples for Aram-Urartu, and hence show the continuous existence of the Armenian people on the same spot with the same hereditary land and occupying a non-broken line of history from the distant past to the present day.